

Ірина ЛЕЩИК

ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ АПК

Обґрунтовано об'єктивну необхідність підвищення ефективності виробництва в зернопродуктовому підкомплексі. Показано взаємозалежність показників ефективності на стадіях виробництва і переробки зерна. Досліджено вплив рівня урожайності зернових на загальну економічну ефективність виробництва зерна. Визначено основні напрямки підвищення ефективності виробництва в зернопродуктовому підкомплексі АПК.

Виробництво зерна і продуктів його переробки посідає особливе місце серед інших галузей АПК, оскільки зерно – це не тільки основа харчування людини, а й джерело виробництва тваринницької продукції (молока, м'яса, яєць та інших продуктів), а також важливий експортний продукт, що дає змогу визначити зовнішньоекономічні позиції держави. Проблема виробництва зерна в Україні є пріоритетною в аграрному секторі економіки, проте за останній період (за винятком 2001 р., коли було зібрано близько 37 млн. т зерна) спостерігається зменшення виробництва зерна і виникнення кризових ситуацій. Враховуючи, що в майбутньому зернове господарство має бути пріоритетним в економіці держави, рівень виробництва зерна повинен задовольняти не тільки потреби внутрішнього попиту, а й забезпечувати зростання експортного потенціалу. За прогнозними розрахунками, обсяг виробництва зерна в 2010 р. становитиме понад 45 млн. т. Усе це потребує теоретичних досліджень механізму підвищення адекватності зернопродуктового підкомплексу АПК.

Організаційно-економічні основи підвищення ефективності в зернопродуктовому підкомплексі АПК вивчали багато вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, стратегічні аспекти реформування зернопродуктового виробництва в Україні досліджували П. Каблук, О. Шпичак, Г. Черевко, Л. Худолій, В. Бойко, Г. Балабанов, В. Андрійчук, П. Руснак, С. Бакай, Н. Лобас, І. Лукінов та ін. Проте вузьке вивчення проблеми функціонування регіонального зернопродуктового підкомплексу, наявність розбіжностей у теоретичних і практичних підходах щодо цього питання зумовлюють його дискусійний характер і потребу в подальшому дослідженні.

Мета статті полягає в обґрунтуванні головних тенденцій розвитку зернопродуктового підкомплексу на регіональному рівні на основі економічного оцінювання ефективності виробництва зерна і зернопродуктів в області.

Зернопродуктовий підкомплекс АПК – це цілісне формування, що охоплює як етап виробництва зерносировини, так і процеси виготовлення та реалізації готових продуктів споживання. Структура зернопродуктового підкомплексу багатоаспектна. Залежно від класифікаційної ознаки визначають галузевий, функціональний та організаційний аспекти (рис. 1).

З метою забезпечення комплексного підходу варто дослідити механізм господарських зв'язків між елементами цієї структури і встановити їх відповідність законам вільної конкуренції.

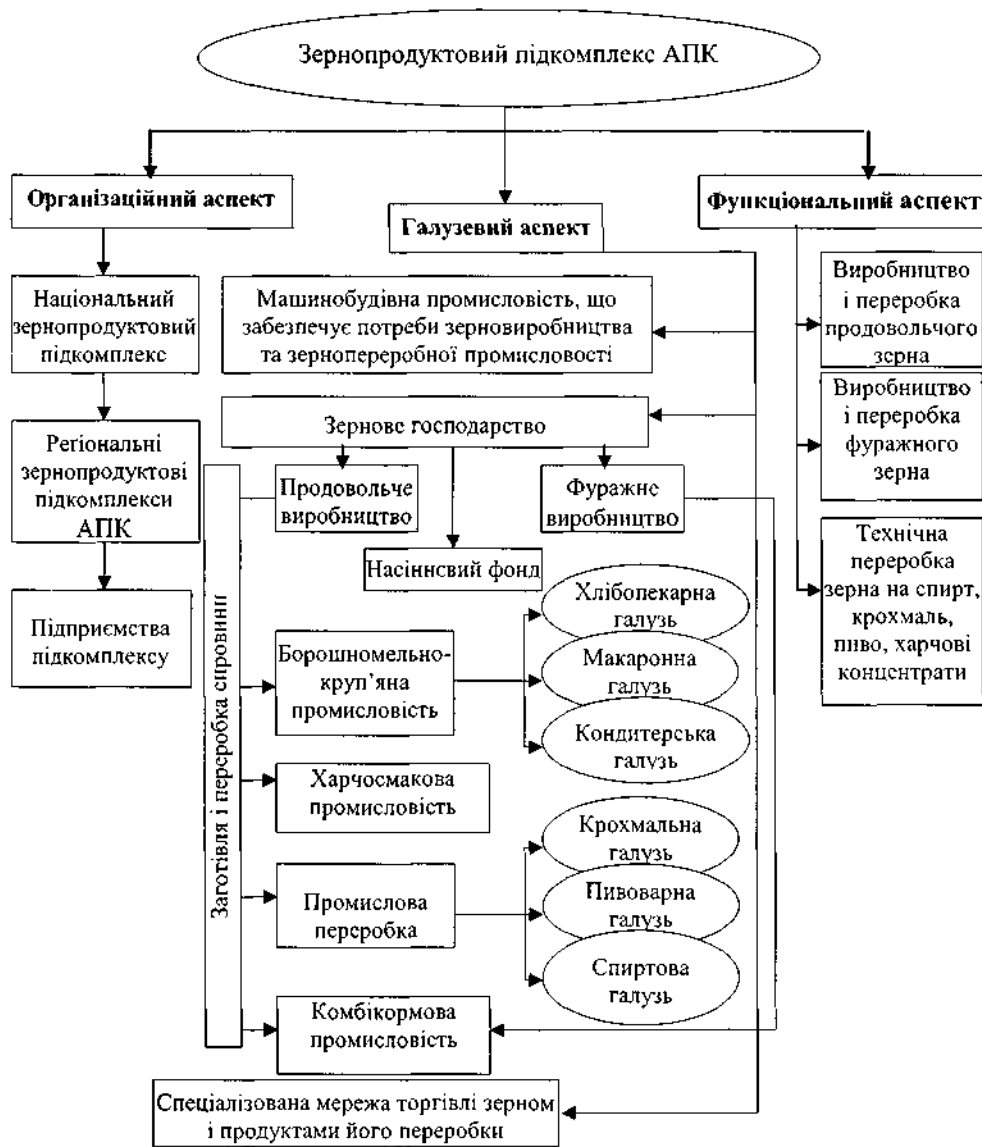

Рис. 1. Структура зернопродуктового підкомплексу АПК.

Дослідження засвідчують, що часто заготівельні та зернопереробні підприємства на регіональному ринку займають монопольне становище, диктуючи умови сільгоспвиробникам і забезпечуючи собі сприятливе становище і отримання прибутків [1, 4; 2, 3]. Такі форми взаємовідносин залишились від попередньої форми господарювання, за якої кілька елеваторів-гігантів обслуговували і були єдиними на доволі обширній території. Тому важливо перебудувати їх діяльність відповідно до нових умов, що передбачають наявність конкурентного і рівновісного середовища для всіх учасників, швидке пристосування до зміни кон'юнктури ринку, а також формування нових інтеграційних зв'язків із виробниками сільгосппродукції на базі потреб ринку.

Розвиток зернового господарства як виду економічної діяльності держави, що передбачає вирощування зернових культур на зерно з продовольчою метою, на корми, насіння (заготівля зерна), для переробки підприємствами борошномельно-

круп'яної, комбікормової та харчосмакової промисловості, на сучасному етапі регулює Закон України "Про зерно та ринок зерна в Україні" [3, 258].

Зернопродуктовий підкомплекс України відрізняється від інших підкомплексів АПК, оскільки зернову продукцію можна зберігати протягом тривалого періоду і вона є транспортабельною. Все це зумовлює кількарізову ступеневість реалізації, перепродаж зерна, що в свою чергу спричинило подорожчання кінцевої продукції підкомплексу, хоча це не відображається на прибутках сільськогосподарських виробників. Разом з тим, обмежені можливості для тривалого зберігання зерна безпосередньо товаровиробниками та очікування сприятливішої кон'юнктури ринку змушують сільськогосподарських виробників користуватися послугами монополізованих підприємств першої та третьої сфер АПК і агросервісу. Таким чином, між партнерами АПК виникає протиріччя, що спричинює диспаритет цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, а зернове господарство від цього зазнає найбільших збитків.

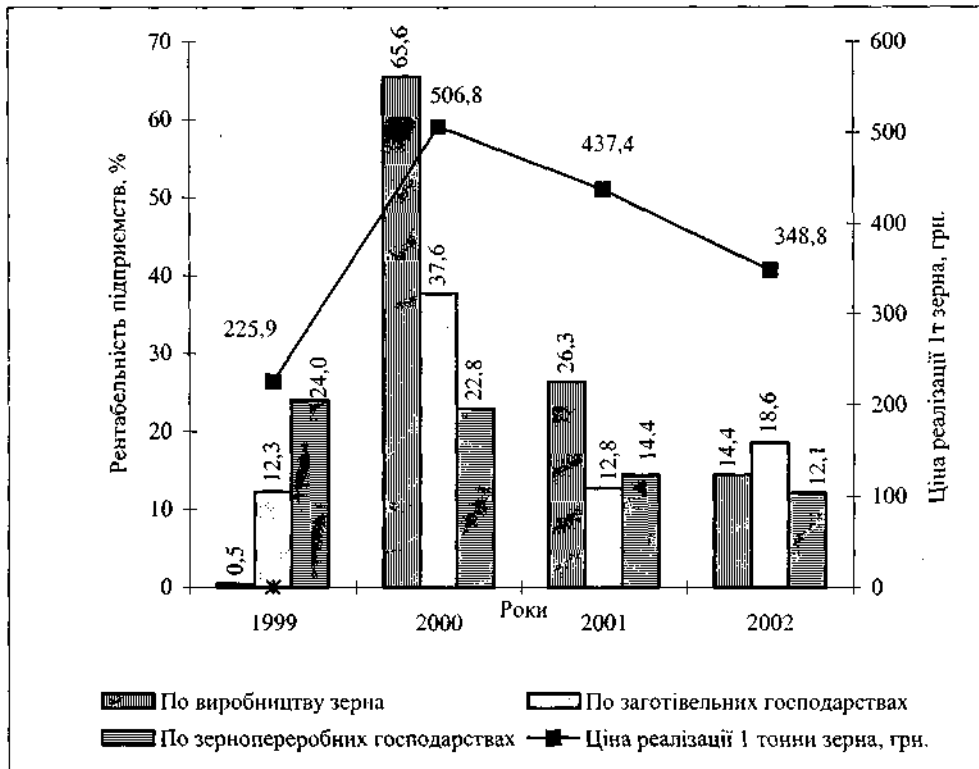

Рис. 2. Залежність рентабельності діяльності підприємств від зміни реалізаційних цін на зерно.

На основі економічної діагностики діяльності різних галузей зернопродуктового підкомплексу АПК Тернопільської області в динаміці (рис. 2) можна зробити узагальнений висновок, що при зниженні показників діяльності підприємств зерновиробничої галузі зростають прибутки заготівельників і переробників.

Аналізуючи показники виробництва зерна в Тернопільській області, слід зазначити, що врожайність основної товарної культури – озимої пшениці – впродовж останніх трьох років зменшувалася. В 1999 р. вона становила 23,3 ц/га, а в 2001 р. – усього лише 17,2 ц/га. Тому недопущення зниження валового збору зернових культур відбувалося переважно за рахунок екстенсивних факторів, тобто

розширення посівних площ, які збільшились під зернові культури в 2001 р. порівняно з 1999 р. на 18,35% і становили 432,7 тис. га. Проте ці заходи не дали змоги забезпечити запланованих обсягів виробництва зерна, фактичний рівень яких в останні роки був майже в 2 рази меншим від передбачуваного.

Останні роки можна назвати періодом невикористаних резервів. Головні причини цього полягають у слабкому матеріально-технічному і незадовільному агрохімічному забезпеченні процесу вирощування зернових культур, недостатньому впровадженні у виробництво досягнень науки та передового досвіду.

Так, аналіз динаміки врожайності зернових культур у Тернопільській області, здійснений за допомогою вирівнювання ряду за методом найменших квадратів і побудови лінійної функції (рис. 3), засвідчує чітку тенденцію до її спадання. Пояснюється це недотриманням вимог інтенсивної технології вирощування зернових через постійну нестачу фінансових та оборотних засобів, матеріальних ресурсів, що призвело до порушень виробничого процесу, широкого застосування екстенсивних факторів ведення зернового господарства.

У наших дослідженнях використано лінійну функцію, описану рівнянням [4, 112]:

$$\bar{Y}_t = a + b \times t,$$

де $\bar{Y}_t$ – вирівняне значення урожайності для конкретного року, a, b – параметри рівняння, t – показник часу, в цьому випадку – роки.

Рівняння лінійної прямої урожайності зернових у Тернопільській області має такий формалізований вигляд:

$$\bar{Y}_t = 23,28 - 1,45 \times t.$$

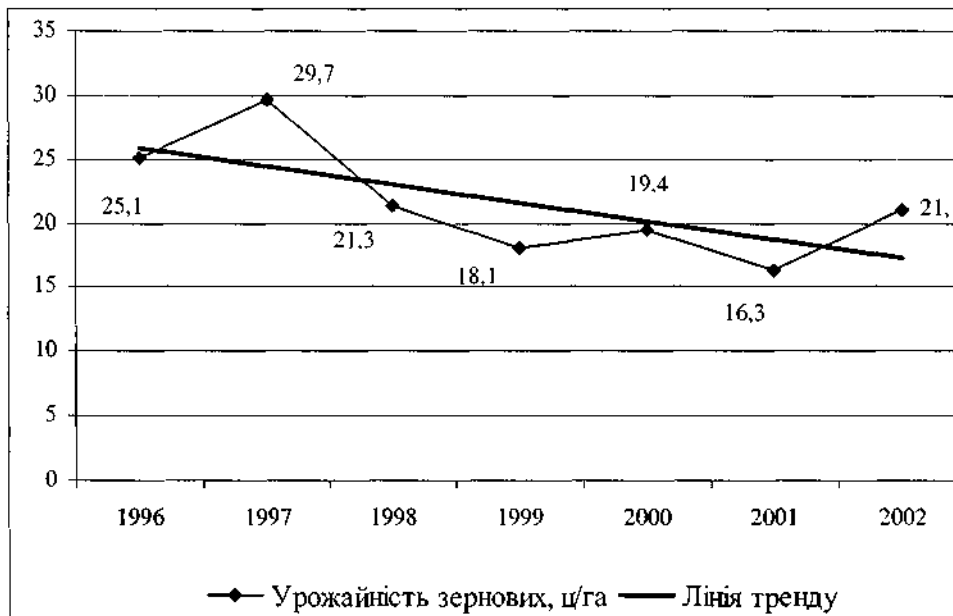

Рис 3. Динаміка фактичної та вирівняної урожайності зернових культур у Тернопільській області.

Для визначення ступеня впливу врожайності зернових і зернобобових на формування ефективності виробництва зерна проаналізуємо основні показники вирощування зернових культур на території Тернопільської області в 2002 р.

Для встановлення щільності зв'язку між показниками обсягів виробництва зерна, собівартості й працемісткості застосуємо лінійний коефіцієнт кореляції (r), визначений

інтервалом від -1 до 1. Якщо r наближується до 1, то ознаки тісно взаємопов'язані між собою, якщо до 0 – несуттєво і якщо r менше від 0, тоді напрямок зв'язку між ознаками зворотний.

Розрахунок коефіцієнта кореляції для встановлення щільності зв'язку між показниками обсягів виробництва і собівартості зерна має такий вигляд:

$$r = \frac{\frac{48598253}{17} - \frac{136648}{17} \times \frac{4545}{17}}{\sqrt{\left(\frac{1655816}{17} - \left(\frac{4545}{17}\right)^2\right) \times \left(\frac{1437074987}{17} - \left(\frac{136648}{17}\right)^2\right)}} = 0,988.$$

Обчислимо коефіцієнт кореляції для визначення щільності зв'язку між показниками обсягів і працємисткості виробництва зерна:

$$r = \frac{\frac{4419590}{17} - \frac{11976}{17} \times \frac{4545}{17}}{\sqrt{\left(\frac{1655816}{17} - \left(\frac{4545}{17}\right)^2\right) \times \left(\frac{12708783}{17} - \left(\frac{11976}{17}\right)^2\right)}} = 0,887.$$

За допомогою методу кореляції було встановлено, що між показниками врожайності, собівартості та працємисткості є тісний взаємозв'язок. Лінійний коефіцієнт кореляції залежності собівартості від урожайності становить 0,988, що відображає значний рівень залежності показника собівартості від обсягів виробництва зерна. Дещо менший рівень залежності працємисткості від обсягу вирощування зернових, для якої коефіцієнт кореляції становив 0,887.

Оскільки зведені дані не дають змоги визначити ці закономірності, здійснимо аналітичне групування районів області за такою класифікаційною ознакою, як урожайність вирощування зернових.

Так, райони Тернопільської області об'єднаємо в 3 групи, тобто $n = 3$. Величину інтервалу визначимо за такою формулою:

$$i = \frac{X_{\max} - X_{\min}}{n},$$

де i – величина інтервалу, $X_{\max}$ – максимальне значення ознаки, $X_{\min}$ – мінімальне значення ознаки, n – кількість груп [4, 19].

Як видно з табл. 1, у тих районах, де вищий рівень урожайності (III група), економічні показники ефективності вирощування зернових значно вищі. Так, у III групі порівняно з I на 100 га ріллі було вирощено більше зерна на 46,8 т, або на 54,5%, при нижчих затратах праці на вирощування 1 ц зерна на 0,7 люд.-год., або на 21,3%. Таким чином, у цих районах дешевшою стала вартість виробництва і реалізації 1 т зернової продукції, відповідно виробнича собівартість була меншою на 55,94 грн., або 16,0%, а комерційна – на 71,01 грн., або 19,0%. Як результат, у районах III групи узагальнюючі показники ефективності вирощування зернових були вищими, ніж у районах із низьким рівнем урожайності: вони отримали прибутку на 1 га посіву на 90,24 грн. більше, а рівень рентабельності був на 17,8% вищий, ніж у районах I групи.

Таблиця 1

Зведена таблиця залежності кінцевих показників вирощування зернових від урожайності

Показник	Групи районів з урожайністю посівної площі (ц/га)			у середньому		
	I група (11,5 – 16,8)	II група (16,9 – 22,1)	III група (22,2 – 27,3)			
Кількість і назва районів у групі	5	6	6	17		
	Кременецький, Підгаєцький, Монастирський, Шумський, Бережанський	Зборівський, Збаразький, Козівський, Заліщицький, Борщівський, Бучацький,	Лановецький, Теремовлянський, Тернопільський, Підволочиський, Чортківський, Гусятинський	Тернопільська область	III група (в %) порівняно з I групою	III група (у +, –) порівняно з I групою
Вироблено зерна на 100 га ріллі, т	85,8	100,3	132,6	110,5	154,5	46,8
Припадає на 1 га посівної площі:						
• виробничих витрат, грн.	493,1	577,6	611,6	634,4	124,0	118,5
• прямих затрат праці, люд.-год.	45,2	51,4	61,3	55,6	135,5	16,0
Прямі затрати праці на 1 ц, люд.-год.	3,2	2,6	2,5	2,63	78,7	– 0,7
Виробнича собівартість 1 т, грн.	349,0	297,4	293,0	300,7	83,9	– 55,9
Комерційна собівартість 1 т, грн.	373,6	314,8	302,6	314,1	81,0	– 71,0
Ціна реалізації 1 т, грн.	379,1	350,3	360,9	359,4	95,2	– 18,2
Прибуток із розрахунку на 1 га посіву, грн.	5,0	47,9	95,2	64,7	x	90,2
Рівень товарності, %	64,5	69,6	67,1	67,6	x	2,7
Рівень рентабельності, %	1,5	11,3	19,3	14,4	x	17,8

Враховуючи, що економічна ефективність використання виробничих ресурсів переважно відображена в показниках урожайності, собівартості та працємісткості, від яких залежить кінцевий результат виробництва – прибуток, можна комплексно оцінити стан зернового господарства районів області за цими показниками. Підсумком цього оцінювання є інтегральний індекс, що будується на середньообласних значеннях показників (табл. 2).

Комплексна оцінка зернового господарства
Тернопільської області за 2002 р.

Райони	Урожайність, ц/га	Індекс урожайності	Собівартість 1 ц продукції, грн.	Індекс собівартості	Затрати праці на 1 ц продукції, люд.-год.	Індекс працездатності	Інтегральний індекс	Місце району серед інших в області
Бережанський	16,2	0,768	34,61	1,151	4,08	1,549	0,431	14
Борщівський	19,8	0,938	31,50	1,048	4,16	1,578	0,568	13
Бучацький	21,1	1,000	30,37	1,010	2,10	0,796	1,244	5
Гусятинський	27,3	1,294	30,84	1,026	1,45	0,548	2,300	1
Заліщицький	19,6	0,929	27,06	0,900	1,85	0,703	1,468	4
Збаразький	18,9	0,896	31,33	1,042	2,58	0,980	0,877	11
Зборівський	17,6	0,834	29,75	0,989	2,23	0,845	0,998	9
Козівський	19,3	0,915	27,84	0,926	2,37	0,898	1,101	7
Кременецький	11,5	0,545	37,41	1,244	3,02	1,146	0,382	15
Лановецький	21,5	1,019	30,18	1,004	1,74	0,660	1,538	2
Монастириський	13,6	0,645	34,80	1,157	3,87	1,469	0,379	16
Підволочиський	25,5	1,209	32,46	1,080	2,96	1,122	0,998	8
Підгаєцький	13	0,616	41,48	1,380	4,06	1,541	0,290	17
Теребовлянський	21,6	1,024	30,86	1,026	2,93	1,112	0,897	10
Тернопільський	23,2	1,100	26,78	0,891	2,12	0,806	1,532	3
Чортківський	25,9	1,227	26,22	0,872	3,21	1,217	1,156	6
Шумський	16	0,758	32,05	1,066	2,48	0,942	0,755	12
По області	21,1	1	30,07	1	2,63	1	1	X

Так, більш ніж 25 ц/га в поточному році отримали господарства Гусятинського (27,3 ц/га), Чортківського (25,9 ц/га) і Підволочиського (25,5 ц/га) районів. І хоча за врожайністю вирощування зернових Чортківський і Підволочиський райони займають 2 і 3 місця в області, за комплексною оцінкою зернового господарства вони перебувають відповідно на 6 і 8 позиціях, оскільки показники собівартості та працездатності вищі від показників передових районів і навіть середньообласних значень. Найнижчі врожаї зернових отримали господарства Кременецького, Підгаєцького, Монастириського районів, де з гектара в середньому зібрали відповідно лише 11,5, 13 та 13,6 ц, тому ці райони в підсумку зайняли відповідно 15, 17 і 16 місця.

За статистичними даними, в Тернопільській області в 2002 р. серед 1229 підприємств, які займаються вирощуванням зернових культур, 7%, тобто 86 господарств, зібрали врожай більш ніж 30 ц/га, тоді як 306 (четверта частина) – до 10 ц/га.

У межах України розвиваються всі три галузі зернопродуктового циклу – виробництво і переробка продовольчого та фуражного зерна, а також переробка зерна на спирт, пиво, крохмаль тощо. Рушійним фактором зернопродуктового підкомплексу є попит і потреби споживачів у продукції.

Однією з важливих ланок народного господарства є хлібопекарське виробництво і пріоритетне значення в забезпеченні сировиною цієї галузі належить цінній продовольчій культурі – пшениці, яка має відмінні хлібопекарні властивості.

Науково-дослідний інститут харчування Міністерства охорони здоров'я України з урахуванням оптимальних фізіологічних норм людини рекомендує споживання хліба і хлібопродуктів на рівні 107 кг у перерахуванні на борошно і крупу. В Тернопільській області цей показник перевищує науково-обґрунтовану норму і в 2000 р. становив 136,5 кг на особу. (Населення області на початок 2001 р. налічувало

1146,2 тис. осіб.) Показник виходу борошна і круп у середньому на зернопереробних підприємствах області становив 75% від загального обсягу переробки зерна. Враховуючи вищенаведені дані, ми визначили, що потреба населення Тернопільської області в продовольчому зерні становить 163,52 тис. т. Цей показник необхідно скоригувати відповідно до розміру втрат на всіх етапах вирощування і переробки зерна, які в середньому дорівнюють 5%. Отже, структуру зернової ділянки потрібно формувати з урахуванням того, що частка посівів пшениці для продовольчих потреб має забезпечувати валовий збір не менш ніж 172,13 тис. т.

Якщо врахувати внутрішньообласний рівень споживання круп, потреби тваринництва, харчосмакової промисловості, понаднормове споживання хлібопекарної продукції, а також промислової переробки зерна, то значення цього показника буде нижчим від необхідного в кілька разів. У світовій практиці загальноприйнята норма виробництва зерна з розрахунку на особу становить 1 т/ос. у рік.

Оскільки в Тернопільській області вичерпані передумови екстенсивного ведення зернового господарства, для подальшого його розвитку необхідно інтенсифікувати виробництво, відшукати невикористані резерви підвищення ефективності, удосконалити структуру підкомплексу, зменшити втрати на кожному етапі виробництва, організувати процес раціонального використання зерна тощо.

Найголовнішим завданням є забезпечення стабілізованого зростання обсягів виробництва зерна. Відповідно до Державної програми "Зерно України" для повного забезпечення потреб у зерні передбачено стабілізувати площі посіву зернових по Україні в межах 15,0 млн. га, а також шляхом оптимізації організації виробництва, усунення недоліків в агротехніці та порушень вимог технологій забезпечити середній рівень урожайності зернових – 30 – 32 ц/га. Ця програма визначає шляхи розвитку зернового господарства окремих регіонів, де передбачено максимальне врахування природних умов для виробництва зерна. Зокрема, площі посіву озимої пшениці в Тернопільській області мають становити 191 тис. га. Це сприятиме вирішенню проблеми продовольчої безпеки України.

Проаналізувавши стан зернопродуктового підкомплексу Тернопільської області та вивчивши механізм взаємовідносин між партнерами цього підкомплексу вважаємо за доцільне: обмежити норму прибутковості промислових підприємств на рівні 15%; при визначенні цін на продукцію першого підкомплексу АПК, тобто фондозабезпечуючих галузей, керуватися розрахунковими нормативами, а не фактичними витратами, які складають на основі даних підприємств; відсоткові ставки за кредит для сільгосптоваровиробника обмежити на рівні 7 – 10%.

Таким чином, у галузі зерновиробництва слід максимально підвищувати урожайність зернових культур, оскільки розрахунки показника кореляції підтвердили її значний вплив на зміну рівня собівартості та працємисткості продукції. Усунення зазначених недоліків дасть змогу визначити перспективи виходу зернопродуктового сектору з кризового стану і підвищити економічну ефективність його діяльності.

Література

1. Антимонопольный комитет оштрафовал "Pest Contro 1 Ltd" // *Хранение и переработка зерна*. – 2002. – № 10.
2. Возможности "Укрзализныци" // *Хранение и переработка зерна*. – 2002. – № 10.
3. Закон України "Про зерно та ринок зерна в Україні" // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. – 2002. – № 35.
4. Лалішко М. Л. *Основи фінансово-статистичного аналізу економічних процесів*. – Л.: Світ, 1995. – 328 с.
5. *Сільське господарство Тернопільської області: Стат. зб.* – Тернопіль: Тернопільське управління статистики, 2002. – 103 с.

Рекомендація отримала матеріал 14 січня 2004 р.